

УДК 37.035-056.49(477)«18/19»

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Пліско Є.Ю., к. пед. н., старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Донбаський державний педагогічний університет

Стаття розглядає перші ознаки становлення соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Виділено низку педагогів того часу та їхні основні ідеї в роботі з малолітніми злочинцями. Стисло висвітлено генезу соціального виховання «важких дітей». Виокремлено державні благодійні товариства з організації соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми.

Ключові слова: неповнолітні правопорушники, виховання, соціально-педагогічне виховання, важкі та важковиховувані діти.

В статье рассматриваются первые признаки становления социально-педагогического воспитания несовершеннолетних правонарушителей в отечественной педагогической мысли второй половины ХІХ – начала ХХ вв. Выделены ряд педагогов того времени и их основные идеи в работе с малолетними преступниками. Кратко показана история развития социального воспитания «трудных детей». Выделены государственные благотворительные общества по организации социальной работы с несовершеннолетними.

Ключевые слова: несовершеннолетние правонарушители, воспитание, социально-педагогическое воспитание, тяжелые и трудновоспитуемые дети.

Plisko Ye.Yu. SOCIAL AND PEDAGOGICAL EDUCATION OF JUVENILE OFFENDERS IN THE NATIONAL PEDAGOGICAL THOUGHT OF THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

The article deals with the first signs of the formation of social pedagogical education of juvenile offenders in the national pedagogical thought of the second half of XIX – beginning of XX centuries. It is selected the number of the teachers of that time and their main ideas in the work with juvenile delinquents. It was summarized the genesis of the social upbringing of “difficult children”. Allocated to the state of the charitable society for the organization of social and pedagogical work with minors.

Key words: juvenile offenders, education, social and pedagogical education, difficult and maladjusted children.

Постановка проблеми. Процес удосконалення сучасної системи виховання зумовлює необхідність ретельного й усебічного вивчення історії вітчизняної педагогіки. Проблема виховання неповнолітніх правопорушників була завжди актуальною для теорії і практики соціальної педагогіки та педагогіки загалом. Сьогодні високий рівень правопорушень серед молоді зумовлює пошук нових теоретико-методологічних і прикладних підходів до розв'язання зазначеної проблеми. Звернення до накопиченого досвіду, що міститься в історії вітчизняної педагогіки, є одним із ефективних засобів поліпшення процесу врегулювання дитячої злочинності. У цьому контексті цікавим є становлення системи соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в період другої половини ХІХ – початку ХХ століття, адже виокремлені чинники цього періоду сформували подальший розвиток соціально-педагогічної роботи з малолітніми злочинцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний аспект протидії дитячій злочинності став предметом досліджень вітчизняних і зарубіжних педагогів, істориків і правознавців минулого та сучасного часу: Є. Альбицького, А. Балали, Л. Беляєвої, Ю. Богданової, Л. Березівської, О. Герцена, П. Гламазди, О. Караман, Д. Кравченко, О. Марковичевої, Е. Мельникової, К. Продіуса, О. Поспелової, Н. Скрипченко, С. Харченко, В. Шпак, Н. Штикової.

Оцінюючи зроблений ними внесок у дослідження історії становлення соціально-педагогічної системи виховання неповнолітніх правопорушників, маємо зазначити, що за межами досліджень залишилися педагогічні ідеї українських теоретиків і практиків періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Постановка завдання. Мета статті – зробити короткий історико-педагогічний екскурс в історичний період становлення вітчизняної системи соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період другої половини XIX – початку XX ст. вихованням неповнолітніх правопорушників займалися Х. Алчевська, І. Барвінський, М. Галуцинський, Б. Грінченко, В. Науменко, М. Пирогов, С. Сірополк, К. Ушинський, П. Юркевич та багато інших видатних педагогів того часу.

Вивчення історико-педагогічних джерел засвідчує й те, що в другій половині XIX ст. з'являлись перші наукові праці, присвячені аналізу психічного стану дітей із відхиленнями в поведінці, як-от: Є. Альбицького «Виправно-виховні заклади для неповнолітніх злочинців» (1893), В. Ватера «Виховання й спадковість» (1899), А. Владимирської «Виправна ремісничо-землезнавча колонія» (1892), А. Волкової «Презирство покинутих дітей» (1894), О. Герцена «Діти-злочинці» (1912), М. Гернета «Капризи й роздуми» (1915) і деякі інші.

Досвід з реабілітаційної роботи з неповнолітніми, набутий вітчизняними науковцями в другій половині XIX – на початку XX ст., заслуговує на особливу увагу. Цей період визнається як час піднесення «суто української педагогіки», становлення корекційно-реабілітаційної й пенітенціарної систем, проб і помилок у справі виправлення девіантної поведінки серед неповнолітніх. У середині XIX – на початку XX ст., на той час у Російській імперії (до складу якої входила сучасна Україна), сформовані основні напрями гуманістичної педагогіки, відбувалася поступова переорієнтація моральних цінностей, проголошений принцип гуманного ставлення до жінок і дітей, у тому числі й до дітей-правопорушників. За статистичними даними, в Російській імперії кінця XIX ст. налічувалося близько 5 тисяч благодійних установ і товариств, із них 1 276 дитячих. Понад триста тисяч дітей протягом року могли користуватися плодами благодійності. Російські виправні заклади (землеробські колонії й ремісничі притулки) накопичили матеріал величезної цінності в галузі теорії і практики перевиховання неповнолітніх. Не повторюючи західних шляхів розвитку, вітчизняна педагогіка, тим не менше, використовувала передові педагогічні ідеї інших держав. Вітчизняними дослідниками висунуто та перевірялися в реальній діяльності сміливі ідеї та проекти. Відкривалися дитячі суди й притулки для підслідних неповнолітніх, інститути платних і безкоштовних піклувальників. Виправні притулки та колонії існували завдяки доброму, уважному ставленню суспільства до знедолених дітей [11; 12].

Серед причин, що породжували відхилення в поведінці та сприяли виникненню

злочинів серед неповнолітніх (у зазначений історичний період), дослідники насамперед називали розбещений, аморальний стан батьків, відсутність нагляду та опіки над дітьми, низький рівень розвитку в них провідних психічних функцій, несприятливий характер суспільного устрою та врядування, а також недоліки у вихованні й успадковані злочинні нахили окремих індивідів [10, с. 9–10].

Термін «важкі діти» вперше з'явився в другій половині XIX ст. в працях видатних дослідників того часу: Д. Дриля, О. Зака, П. Каптерева, П. Лесгафта, П. Люблинського, С. Познишева, І. Сікорського та деяких інших. Зазначені науковці до категорії «важких» зараховували дітей, які не сприймають свої негативні вчинки, жорстоких і байдужливих до страждань навколишніх. Учені помилково, але одностайно вважали, що поняття «важка дитина» та «малолітній злочинець» тотожні [2; 3; 4; 5; 6; 9].

Разом із тим певна частина дослідників цієї проблеми перебували під впливом ідеї щодо провідної ролі спадковості в прояві злочинних нахилів окремих індивідів і вважали за необхідне ранню ізоляцію дітей із «дурною спадковістю». Так, відомий український учений, лікар-психіатр, професор Київської клініки І. Сікорський розглядав корекцію поведінки важких дітей як малопродуктивну й уважав доречною їх ізоляцію в закритих спеціальних закладах [15, с. 169–181]. У доповіді «Про важких дітей у виховному відношенні» (Женева, вересень 1882 р.) автор висвітлював власну класифікацію важких у виховному смислі дітей за особливостями їхньої нервово-психічної організації, згідно з якою поділив цих дітей на такі категорії:

- діти з легко збуджуваним нервово-психічним устроєм, яким притаманна певна дидактична обдарованість, але слабка витримка, абсолютна моральна нестійкість, податливість;

- діти з дисгармонією у фізичному та психічному розвитку, що характеризуються роздратованістю, імпульсивністю, грубістю, схильністю до насильства, сексуальними аномаліями (у випадку гармонізації психічної та фізичної сфери ці негативні якості безслідно зникають);

- діти, які характеризуються нелінійністю інтелектуального розвитку, що супроводжується підвищеною самооцінкою, самонавіюванням, лідерськими домаганнями;

- діти «рухливо-неспокійні», навчальна діяльність яких є малоуспішною, поведінка характеризується неорганізованістю, недисциплінованістю, інфантилізмом;

- діти з «досить стійкими природженими хибними рисами характеру», схильні до на-

хабства та зухвалості, жорстокі внаслідок вад спадковості (у їхній психіці переважають низькі емоції, інтелект не ушкоджено) [15, с. 171–175].

У зазначений період часу активно велися пошуки нових форм і методів боротьби з дитячою та підлітковою безпритульністю і злочинністю. Тому в роботах низки авторів обґрунтовувалася необхідність створення в країні нового типу виправних закладів для неповнолітніх правопорушників замість чинної тюремної системи. До таких робіт слід зарахувати праці Е. Альбіцкого, Е. Антонова, Е. Баранцевіча, А. Кістяковського, Л. Сабініна й багатьох інших дослідників, які вбачали в дитячих притулках, землеробських колоніях і ремісничих притулках реальний і дієвий спосіб боротьби з дитячою та підлітковою злочинністю [11 ; 12].

У праці «Витоки ідеї організації соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми правопорушниками у вітчизняній педагогічній думці» О. Скавронська приділяє велику увагу вирішенню поставленої проблеми. О. Скавронська стверджує, що на державному рівні соціально-педагогічна робота із зазначеною категорією дитячого населення в Україні почала здійснюватись уже в кінці XVIII ст. й масового поширення набула в XIX ст., про що свідчать такі факти: виникнення в 1797 р. Відомства закладів Імператриці Марії, до якого належали виховні будинки, Імператорське жіноче патріотичне товариство, опіка про знедолених і Відомство дитячих притулків; виникнення в 1892 р. Товариства опіки неповнолітніх, завдання якого полягало в захисті кожної дитини, з якою погано поводилися дорослі та якій спричиняли фізичну та моральну шкоду [1].

Поряд із зазначеними товариствами соціально-педагогічною роботою з неповнолітніми займались Київське товариство допомоги, товариство виховання та захисту дітей, Київське педагогічне товариство взаємної допомоги, педагогічне товариство ім. К. Ушинського, Київський комітет благодійних товариств і деякі інші [1].

Майже одразу після створення в країні перших виправних закладів та установ для неповнолітніх з'являються роботи, присвячені історії їх створення та відкриття. Це роботи І. Архіпова, Д. Бейтгелеля, Ю. Ге, І. Зака, С. Іверонова, М. Сапустіна, В. Кашенко, М. Красовського, П. Кроткова, З. Масловської, А. Мітькевіча, І. Некрасова, М. Юшаніна, А. Потемкіна, К. Рукавішнікова, Ф. Савенко, А. Ушинського та інших. Але, зауважимо, праці перерахованих вище науковців мали більш описовий характер

і вагомого внеску в розвиток вітчизняної педагогічної думки не робили.

Поширенню питань організації соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми правопорушниками сприяли праці педагогів періоду українського національного відродження та педагогічного просвітництва в Україні: О. Духновича, С. Миропольського, М. Пирогова, К. Ушинського.

К. Ушинський у праці «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології» обґрунтував зв'язок педагогіки з такими антропологічними науками, як медицина, психологія, історія, філологія та деякі інші. Педагог стверджував: «Медик, історик, філолог можуть принести безпосередню користь справі виховання лише тоді, коли вони не тільки спеціалісти, а й педагоги, коли педагогічні питання передують у їхньому розумі усім їхнім досвідом, коли вони, окрім того, добре обізнані з фізіологією, психологією та логікою – цими трьома головними основами педагогіки» [18].

Серед плеяди прогресивних діячів другої половини XIX ст. чільне місце посідає Микола Іванович Пирогов, який був не лише відомим хірургом, а й видатним педагогом-просвітителем і громадським діячем.

Найважливішими завданнями у вихованні нової людини М. Пирогов уважав виховання волі, натхнення, самовідданості в боротьбі за високі ідеали й переконання; прищеплення їй любові до всього високого та прекрасного, турботи про сучасне й майбутнє всього людства; вироблення в неї прагнення до постійного самовдосконалення. «Усі ми, – зауважує науковець, – до якої б національності не належали, можемо через виховання стати справжніми людьми». Свій ідеал людини, педагог висловив так: «Шукай бути і будь людиною! Не шукай нічого іншого, як бути людиною в справжньому значенні цього слова!» [7, с. 77–78].

З 1880-х рр. питання піклування над малолітніми злочинцями набуло такої актуальності, що були проведені з'їзди представників виправних закладів. Перший з'їзд проведений 20–27 жовтня 1881 р. в Москві в приміщенні Московського міського Рукавишниковського виправного притулку [13]. Другий з'їзд відбувся 10–15 вересня 1884 р. в Києві [14].

Узагалі в Російській імперії з 1881 р. по 1911 р. пройшло вісім з'їздів представників російських (у тому числі й українських – прим. автора) виправних закладів для малолітніх. Між з'їздами діяло постійне бюро виправних закладів [8]. Пропозиція щодо його створення пролунала на третьому з'їзді (1890 р.), а створено бюро

було в 1891 р. У складі трьох осіб: голови К. Рукавишнікова, професора Варшавського університету В. Микляшевського та сенатора М. Таганцева. Бюро готувало майбутні з'їзди та було центром, що сприяв об'єднанню діяльності окремих установ [16].

На з'їздах представників виправних притулків відбувалось ознайомлення зі станом наявних виправних закладів, розроблялись практичні питання їх улаштування, певні проекти реформ уносились до Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ і були згодом реалізовані [16].

На початку ХХ ст. розпочалося поглиблене вивчення діяльності виправних закладів і патронатних товариств. Цій проблемі присвячені праці Л. Горохової, В. Набокової, К. Рукавишнікової, М. Шімановського. Однак досвід, відбитий у матеріалах з'їздів виправних закладів і патронатних товариств, не систематизувався й не аналізувався. Отже, загальних правил і рекомендацій щодо застосування засобів впливу виправними закладами та надання патронатної допомоги вироблено не було [11; 12].

Висновки з проведеного дослідження. Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризується активністю пошуку нових форм і методів боротьби з дитячою та підлітковою злочинністю. А головне, порушувалось питання про створення в країні нового спеціалізованого типу виправних закладів для неповнолітніх правопорушників замість чинної загальної для всіх правопорушників тюремної системи. Уперше з'являється термін «важкі діти», до яких педагоги того часу зараховували й неповнолітніх правопорушників. Свій внесок у розвиток соціально-педагогічної системи виховання зробили з'їзди, організовані представниками виправних закладів для неповнолітніх. Із 1881 р. по 1911 р. пройшло вісім з'їздів, присвячених піклуванню над малолітніми злочинцями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л.Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
2. Дриль Д.А. Малолетние преступники / Д.А. Дриль. – Вып. 1. – М. : Тип. А.И. Мамонтова, 1884. – 318 с.
3. Зак А.И. Характеристика детской преступности / А.И. Зак // Дети-преступники / под ред. М.И. Гернета. – М., 1912. – 120 с.

4. Каптерев П.Ф. Педагогическая психология / П.Ф. Каптерев. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб., 1914. – 489 с.
5. Лесгафт П.Ф. Собрание педагогических сочинений : в 4 т. / П.Ф. Лесгафт. – М., 1956. – Т. 3. – Ч. 1. – 1956.
6. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1988.
7. Новоселье лица // Сочинения Н.И. Пирогова. – К., 1910. – Т. 1. – 1910. – С. 77–78.
8. Отчёт о деятельности Высочайше утверждённого Постоянного Бюро съездов, состоящих под покровительством Государя Императора русских исправительных заведений за 1904 год // Журнал Министерства юстиции. – 1905. – № 10. – С. 243–253.
9. Познышев С.П. Дети-преступники и меры борьбы с ними / С.П. Познышев. – М. : Новая Москва, 1926. – 136 с.
10. Попов М.А. Генезис проблемы відхилен у поведінці неповнолітніх у історії педагогічної думки : [навч. посіб.] / М.А. Попов. – Слов'янськ : СДПУ, 2008. – 103 с.
11. Поспелова О.И. Характеристика основных средств воздействия на несовершеннолетних в исправительных заведениях России, вторая половина ХІХ – начало ХХ вв. : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / О.И. Поспелова. – М., 1999.
12. Поспелова О.И. Характеристика основных средств воздействия на несовершеннолетних в исправительных заведениях России, вторая половина ХІХ – начало ХХ вв. : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / О.И. Поспелова. – М., 1999. – 195 с.
13. Рукавишников К.В. Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / К.В. Рукавишников. – М. : Тип. А.И. Мамонтова и К, 1882.
14. Рукавишников К.В. Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / К.В. Рукавишников. – М. : Тип. В.Ф. Рихтера, 1885.
15. Сикорский И.А. Сборник научно-методических статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно-психической гигиене : в 5 кн. – К.-Х. : Южнорусское изд-во Ф.А. Иохансона, 1899. – Кн. 2 : Статьи по вопросам воспитания. – 1899. – С. 169–181.
16. Таганцев Н.С. Уголовное право (Общая часть) / Н.С. Таганцев. – М., 2003. – По изданию 1902 года. – Ч. 2. – 2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc.101p0/instrum106>.
17. Харсеева О.В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в России в середине ХІХ – начале ХХ вв. : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве» / О.В. Харсеева ; Российский государственный торгово-экономический университет. – М., 2007.
18. Хрестоматія з історії педагогіки. – ХНАДУ, 2011. – Т. 2. – 2011. – с. 182.